

Сотеріологія святителя Феофана Затворника в контексті святоотцівського вчення про спасіння

протоієрей Іван Боровий, протоієрей Миколай Цап'юк

Стаття розглядає вчення Православної Церкви про спасіння на основі праць відомого богослова-подвижника святого Феофана Затворника. Робиться огляд свідчень Священного Писання та святоотцівських творів, аналізується особистий досвід святого отця на шляху до спасіння.

Ключові слова: сотеріологія, вчення про Спасіння, Православна Церква, Святе Письмо, святоотцівська спадщина, душа людини.

Богові як всезнаючому, було відомо від вічності, що людина не встоїть у праведному і святому житті та своїм падінням піддасть засудженню і лиху себе і все своє потомство. Господь не хотів залишити впалу людину в такому стані, віддану на поталу злу і вічній загибелі.

«Спасити нас або залишити на загибель, – навчає єпископ Феофан Затворник, – було у волі Божій. І знаючи від вічності й те, що відпала людина знову навернеться до Нього, Творець на "Божественній предвічній Раді" визначив спасти її і вибрав для цього засоби»¹ (Діян. 2, 23; Еф. 1, 9-11).

«Спасіння (гр. "сотерія") у класичній давньогрецькій літературі має декілька значень: спасіння, визволення, збереження, захист, безпека, неушкодженість і т. п. "Спасати" буде – "созо", що означає: зберігати неушкодженим, у цілості, здоровим, і особливо "благополучно повертатися додому". В основі обох слів – "сотерія" і "созо" – лежить "сос", що означає: "здоровий, цілий, неушкоджений" і більш за все – "той, хто залишився живим". Відповідно,

¹ Сочинения св. Иустина философа и мученика. – М., 1994. – С. 74.

головна ідея, уміщена в словах "спасіння" і "спасати" – це або збереження вже наявних, або відновлення раніше порушених цілісності, здоров'я, життя, блага, щастя. У тексті Святого Письма слова "спасіння" і "спасати" використовуються саме у вказаному значенні. Так, апостоли під час бурі на Генісаретському озері звертаються до Ісуса Христа з проханням: "рятуй нас, гинемо" (Мф. 8, 25), збережи нам життя, не дай потонути. Жінка, яка страждала багато років на кровотечу, доторкається до одягу Ісуса Христа з надією стати здоровою (Мф. 9, 21-22), отримати зцілення. Бог визволяє ізраїльський народ від важкого єгипетського рабства (Суд. 10, 12).

Це слово також означає дарування людині щастя, блаженства. "Тяжко багатому увійти в Царство Небесне", – говорить Христос, і на запитання здивованих учеників: "Так хто ж може спастися?" – відповідає: "Богові все можливе" (Мф. 19, 23-26).

Перед цією розмовою, у бесіді Христа з юнаком, було підняте питання про вічне життя, або, кажучи іншими словами, про вічне блаженство. У такому контексті значення розглянутих нами слів виходить далеко за рамки звичайного буденного їх вживання, охоплюючи область високих духовно-моральних понять і відносин. Таким чином, у Святому Письмі слово "спасіння" означає, з одного боку, визволення "від усякого зла взагалі" як фізичного, так і морального, а з іншого – надання і ствердження усякого добра, блага, і, "спасати" тут – це усувати перше і давати місце другому»².

Сукупність благодатних дій Бога як Спасителя людей від гріха, прокляття і смерті, називається Божественним домобудівництвом людського спасіння.

«Але коли визначив Бог спасти нас смертю Сина Свого втіленого, тоді увесь устрій спасіння належало влаштувати вже за вимогами цього вихідного визначення, – що все складає план домобудівництва нашого спасіння, накресленого до створення

² Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. – М., 1997. – С. 269-270.

часу, який завершується в часі і має з'явитися в усій величі у вічності»³.

Господь готував Свій вибраний народ шляхом надприродним, шляхом божественного керівництва, через особливих богопросвічених людей-пророків, а всі інші народи – природним шляхом, дозволивши їм у духовному житті ходити власними шляхами, які врешті-решт під впливом Божого Промислу також привели їх до Вифлеємських ясел Богомладенця. За словами єпископа Феодана,

«і язичники належали до того ж дерева людства, як воно організоване Богом після падіння і після потопу, – вони також прийняли перші обітниця, але потім відломилися. Вони, як нерозумний син, пішли з батьківського дому із узятою невеликою спадщиною – і Бог залишив їх ходити свавільними шляхами»⁴.

Безвихідь морального стану язичників святий Феодан називав *«тугою серця, що охоплювала весь язичницький світ»⁵*. Допустивши таке падіння людства, Бог проте поклав йому межі: бо інакше людство було б не здатним до засвоєння плодів викуплення. Поряд із розвитком зла живі були в язичництві прагнення до істини і добра, бажання істинного і заспокоїливого блаженства, щире прагнення до досягнення Божества і єднання з Ним. Але задоволення цих природних прагнень богоподібної природи людини неможливе лише власними її силами. *«Брався, наприклад, хтось дійти до пізнання істини, але всі намагання марні, оскільки вона не являла лиця свого, а під ногами не видно було до неї дороги»⁶*. У цьому язичницький світ переконався на власному досвіді після марних тисячолітніх зусиль і блукань. *«Уся земля була в глибокому траурі»⁷*. *«Язичники були схожі на того, хто потрапив у трясовину і засмоктується нею»⁸*. Смерть, що очікувала на людину в кінці земного життя, була *«грізною подією для тих, хто неви-*

³ Толкование Послания святого апостола Павла к Ефесянам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 161.

⁴ Там само. – С. 166-167.

⁵ Там само. – С. 166-167.

⁶ Там само. – С. 166-167.

⁷ Небесный над нами покров святых и уроки от лица их во дни празднственного чествования их. Изд. 2-е. – М., 1900. – С. 111.

⁸ Толкование Послания святого апостола Павла к Ефесянам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 168.

разно уявляв, чи будуть вони жити після смерті і якщо будуть, то як їм там бути»⁹.

Коли прийшов на землю Спаситель світу, то в цей момент і юдеї, які визначено шукали, і язичники, що невизначено шукали, зустрічали Бажаного і ставали усі єдиним цілим.

«У ході влаштування нашого спасіння було так, що прийшов час привести до синівства юдеїв і язичників – прийшов Син Божий, звершив усе визначене в Раді Божій про наше спасіння і вознісся на небо, Духа Святого зіславши нам від Отця. Цей Дух потім і усиновив усіх, хто увірував»¹⁰.

Визволивши людей від рабства гріха, тобто від підкорення йому як нездоланній силі, Ісус Христос тим самим визволив їх від владарювання диявола. *«Визволені ми від влади темної, – навчає преосвященний Феофан, – визволені через відпущення гріхів»¹¹.*

Викупительна жертва Спасителя, як жертва, що принесена Богом у плоті, є жертвою всеохоплюючою і всезагальною. Спасительна сила її поширюється на всіх людей, на різноманітні їхні гріхи і на всі часи, так само як і на всі породжені гріхом наслідки. Його жертва стала вічним викупленням (Євр. 9, 26). За словами апостола Павла, вона дарує *«відпущення раніше від вчинених гріхів»* (Рим. 3, 25) або *«злочинів, заподіяних за першого завіту»* (Євр. 9, 15).

Участь віруючого у викупленні досягається тісним єднанням його із Христом, на зразок єднання лози з гілками, голови з іншими членами тіла.

«Бог влаштував нам, – навчає святитель Феофан, – відпущення гріхів смертю Христовою і внаслідок цього приготував також і всі інші блага, приготувавши все, просить і благає нас прийти та насолодитися цими благами»¹²,

і до того навіть простягає Свою любов до нас, послугою для Себе вважає, якщо хтось скористається цим для свого особистого спасіння.

⁹ Толкование Послання святого апостола Павла к Ефесянам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 168.

¹⁰ Толкование Послання святого апостола Павла к Галатам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 295.

¹¹ Толкование Послання святого апостола Павла к Колоссянам // Толкование Посланий святого апостола Павла к Колоссянам и к Филимону. Изд. 2-е. М., – 1989. – С. 40.

¹² Святитель Игнатий Брянчанинов. Слово о человеке. – М., изд-во Свято-Введенского монастыря Оптиной Пустыни, 1997. – С. 206.

Бог усе приготував у Христі Ісусі і послав апостолів просити всіх скористатися цими благами для свого спасіння.

Зрозуміти всю глибину таємниці нашого спасіння, розкрити суть викупительного подвигу Христового неможливо обмеженому людському розуму; навіть Ангели лише бажають, намагаються пізнати її. Тому людський розум може лише частково привідкрити завісу над цією таємницею. За визначенням святителів Феодора,

«небо і земля – усе, що існує – у Христі Ісусі гармонійно поєднується. Далі все плинне в часі в Ньому має свою серцевину. І тому Він є ключем до розуміння таємниць світобуття і світоправління»¹³.

Домобудівництво спасіння людей обіймає і пронизує собою всю історію людства, від початку до кінця.

Свята Церква має важливе значення в житті християнина.

«Чим є свята Церква? – запитує преосвященний Феодор і відповідає: – Це спільнота віруючих, з'єднаних між собою єдністю сповідання богоодкровенних істин, єдністю освячення боговстановленими таїнствами і єдністю управління та керівництва Богом дарованим пастирством»¹⁴.

Через Церкву здійснюється єднання людей у Христі, через Неї відбувається покликання до віри, подаються дари Святого Духа, здійснюється спасіння людини.

«Ми, усі, хто вірує – тіло Христове, – пише преосвященний Феодор, – Христос Господь є Головою цього тіла. Як у тілі усякий член живе не своїм, а спільним для всього тіла життям, і якщо відділиться від тіла, то помирає і зотліває, так і жоден віруючий не живе окремо, а живе спільним для всієї Церкви життям, і якщо відділиться від нього, завмирає духовно і гине»¹⁵.

Тому, хто бажає спастися, потрібно бути в живому єднанні з істинною Церквою.

¹³ Толкование Послания святого апостола Павла к Ефесянам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 80.

¹⁴ Чин Православия // Домашняя беседа. – 1872. – Вып. 10. – С. 250.

¹⁵ Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. – М., 1997. – С. 67.

«Потрібно через виконання волі Божої прагнути до чистоти і святості, і той, хто не зберігає себе в чистоті, залишається поза тілом Церкви, незалежно від того, відділений він формально чи ні»¹⁶.

Церква, яка торжествує – це плід Церкви, яка подорожує на землі, Церкви, яка духовно народжує і вдосконалює дітей своїх засобами, що від Бога даровані і Ним установлені, готує їх до вічного перебування в небесному Єрусалимі (Євр. 12, 22). Церква Земна готує матеріал, а сама будівля¹⁷ зводиться на небі. Як зауважує єпископ Феофан,

«Свята Церква на землі, те саме, що завод з виготовлення цегли. Храм Богові будується на небі, а цегла і все інше виробляється на землі, у святій Церкві»¹⁸.

Сонми святих зростають у Церкві на землі, щоб засяяти переможною славою на небі. Церква буде зростати до закінчення віку: *«Будівля ще не завершена, завершиться в кінці віків»¹⁹.*

Світліше і вище за всіх святих ангелів і людей засяяла в Церкві слава Препоблагословенної Диви Марії.

«Матір Бога-Слова, – сповідують східні патріархи, – шануємо більше, ніж рабу Божу; хоч Богородиця є воістину рабою Єдиного Бога, але Вона є і Матір'ю, яка народила плоттю Єдиного від Тройці. Тому і величаємо Її вищою незрівнянно за всіх Ангелів і святих, і віддаємо Їй шану більше, ніж рабі Божій. Іншого роду поклоніння, яке належить рабам Божим, стосується до святих ангелів, апостолів, пророків, мучеників і взагалі всіх святих»²⁰.

Божа Мати Пріснодіва Марія, за словами єпископа Феофана, є вищою за всі створіння.

«Вищим за херувимів і серафимів Бог нічого не створив; але Вона є чеснішою від херувимів і незрівнянно славнішою від сера-

¹⁶ Начертание христианского нравоучения. – М., 2001. – С. 428.

¹⁷ Толкование Послання святого апостола Павла к Ефесеянам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 194.

¹⁸ Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. – М., 1997. – С. 443.

¹⁹ Толкование Послання святого апостола Павла к Ефесеянам. Изд. 2-е. – М., 1989. – С. 194.

²⁰ Послание Патриархов Восточно-Кафолической Церкви о православной вере. – СПб, 1838. – Член 18. – С. 60-61.

фимів; тому й допомога від Неї найрізноманітніша, швидко і надійна»²¹.

Внаслідок іпостасного поєднання природ Божественної і людської в Господі нашому Ісусі Христі – Пресвята Діва, від Якої благозволив воплотитися Єдинородний Син Божий, є Пріснодівою і Богоматір'ю. Преблагословенну Діву Марію Церква величає і визнає Богородицею. Таке ймення дане Їй не через те, що Божество Слова отримало від Неї початок тілесного буття, тому, що сприйняття Сином Божим людської природи в єдності Божественної іпостасі, як і обожнення цієї природи, відбулося в мить зачаття Сина в утробі Діви під час зішестя на Неї Святого Духа.

Святитель Феодан навчає:

«Влаштування спасіння через втілення – справа Єдиного Бога. Творіння тут не мало місця. Але Божій Матері надано честь і в цьому: бо від Неї єство людське взяте Боголюдиною. Тому Вона вища за всіх і сила Її перед Господом виняткова, особлива. Синівство Їй Боголюдини і Йому Її материнство діють і до цього часу. І сила цих відносин перебуває завжди. Такий Син хіба не вчинить чогось для такої Матері? І така Матір хіба не виблагає чогось у такого Сина? Тому нам доречно промовляти: усе уповання моє на Тебе... будь мені Заступницею»²².

Господь Ісус Христос Своїм втіленням, життям, хресною смертю, воскресінням і вознесенням зцілив людську природу, дав людині ту можливість, якої до цього часу в неї не було, а саме, через єднання з Ним, подолати роздвоєність своєї природи, досягнути цілісності через особистий подвиг. Але оскільки у світобутті все керується гармонійними законами, то й Домобудівництво нашого спасіння засновується на премудрих діях Промислу Божого. Звідси випливає, що шлях нашого особистого подвигу не може бути свавільною діяльністю, а повинен керуватися Христовим вченням, яке у своїй незмінності і чистоті зберігається в лоні Православної Церкви.

Святі Отці та Вчителі Церкви у своїй діяльності втілювали досвід Христа, заглибились у лабіринти духовного життя і були живим взі-

²¹ Слововдень Покрова Пресвятої Богородиці // Душеполезный собеседник. – 1904. – С. 297.

²² Собрание писем святителя Феодана. – М., 1994. – Вып. 6. – С. 4-5.

рцем благочестя для своїх сучасників. Вони у своїй прозорливості не забули про нас, залишили нам свої послання із висвітленням істинного шляху до Богоспілкування, щоб ми не блукали на манівцях раціоналізму, що породжується сухим, буквальним розумінням Священного Писання і щоб не потопали у морі алегорій, цьому плоді вільнодумства, але щоб ішли царським шляхом смиренного послуху Церкві Христовій, яка є стовпом і утвердженням Істини.

У сьогоднішні ми зустрічаємо велику кількість людей, які перебувають у пошуках істини. Двадцять перше століття має свою особливість у плані релігійного життя. Збільшилося число тих, кому важко сприймати християнське вчення з тією простою вірою, про яку казав Господь наш Ісус Христос: Блаженні ті, що не бачили і увірували, вони не вимагають, мов апостол Фома, доказів істинності християнства. Церква повинна допомогти їм у цьому. Ми повинні явити їм Христа в собі через благочестиве життя, а також якомога повніше розкрити всі аспекти Євангельського вчення.

Є певний відсоток людей, які відкрито повстають проти християнства. Вони ніби й не відмовляються від понять моральності, проте їхнє розуміння її у своїх основах розходиться з Христовим ученням. Це явище викликане небажанням стати на шлях християнського подвижництва, основою якого є стримання і боротьба з пристрастями. Така опозиційна частина завжди існувала в житті Церкви, і Церква не відкидала її, а опікувалася нею, як тими, які не знають, що чинять.

Для успішного виконання місії Церкви у світі ми повинні якомога глибше опанувати святоотцівську спадщину, проаналізувати її значення для наших днів.

Святитель Феофан Затворник у своїх чисельних працях дбайливо зберіг і передав нам, своїм нащадкам, перлини духовної мудрості, пояснивши святоотцівський досвід відповідно до умов сьогодення. Перебуваючи в затворі, він своїм духовним зором бачив житейське море, що вирує за стінами його келії, а також ті немічні душі, що потопують у цьому морі пристрастей. І святительською десницею, пишучи свої твори, підіймав з безодні гріха безліч людей.

Основою для богомудрих писань святителя Феофана служили майже виключно твори східних церковних учителів та аскетів. Його богословські праці в повноті відтворюють дух і характер святоотцівських аскетичних поглядів, які були предметом його ретельного всес-

тороннього вивчення і постійної уваги. Єпископ Феодан був вірним і типовим послідовником отцівської традиції в аскетичній і богословській.

У його творах викладаються основи святоотцівської психології, що є надзвичайно цінним для богословів. Особливістю світогляду святителів Феодана – є те, що його знайомство з аскетичною святоотцівською писемністю було визначним не лише за глибиною, але й за широтою охопленого ним аскетичного матеріалу.

Як рідкісний і видатний знавець аскетичної писемності, преосвящений Феодан не лише відтворив її особливості у своїх творах, але й втілював їх у своєму житті, засвідчивши істинність святоотцівської аскези власним духовним досвідом.

Усі аскетичні засади єпископа Феодана пережиті ним, почерпнуті із його власного духовного досвіду і закарбовані із самобутньою свіжістю і глибокою життєвістю. За кожною фразою Богонатхненного архіпастиря стоять його живий внутрішній досвід і духовний подвиг.

Гідним уваги є те, що святоотцівські погляди не просто були усвідомлені і засвоєні святителем Феоданом, вони всеціло охопили його світогляд, розчинилися в ньому і склали єдине й неподільне ціле. Звідси і той великий вплив, який справляли погляди святителів на тих, хто з ним знайомився. Тільки людина, яка сама перейшла через горнило духовного життя, може заговорити до людей з такою натхненною всепереможною силою, що збуджує духовну енергію і породжує готовність до подвигів, якою володів єпископ Феодан.

Щодо питання сотеріології, то, згідно зі словами святителів Феодана Затворника, спасіння має стати головною метою земного життя людини. Християнське вчення про спасіння є вченням про визволення людини від гріха, диявола, смерті і гніву Божого. Спасіння людини залежить від Бога і від самої людини. Відповідно до цього, головною проблемою у православному богослов'ї є вчення про те, що зробив Бог для спасіння людини і що повинна зробити сама людина, щоб спастися.

Спасіння людини є плодом обопільної дії благодаті і свободи, саме тому згідно зі слів святителів Феодана, не всі покликані стають вибраними, не всі досягають вічного блаженного життя. У Святому Писанні і у творах отців Церкви помітним є постійне прагнення переконати людину звершувати своє спасіння, тому що без власних зусиль ніхто не

може спастися. Про Царство Боже Господь сказав, що воно береться силою, і лише ті, хто примушує себе, досягають його.

У творах святих отців Церкви постійно акцентується на важливості вільної волі людини у справі її спасіння, тому що без особистих зусиль ніхто спастися не може.

Протягом земного життя людина, яка прагне спасіння, повинна намагатися виконувати волю Божу, виявлену в заповідях Господніх. Християнин так має влаштувати своє життя, щоб воно слідувало певному плану, поступово зростало і вдосконалювалося, відповідаючи у своїх проявах Божому визначенню, яким є християнське, закарбоване у слові Божому Самим Господом і апостолами. Воля Божа складає основу всіх заповідей Господніх. Тому, на думку святителя Феофана, правилами для життя християнина повинні служити заповіді Христа Спасителя, виконувати які він обіцяє в Таїнстві Хрещення.

Преосвященний Феофан Затворник, викладаючи Святоотцівське вчення про синергію, пише, що створити нас Бог міг без нас, а спасти нас без нас не може. Звідси, за його словами, у справі нашого спасіння треба розрізняти два питання: або влаштування спасіння Господом Спасителем, домобудівництво спасіння і потім застосування цього до спасіння кожного, або учинення спасіння кожним. У першому все – від Господа Спасителя, а в другому – і наша участь є, і настільки важлива, що вона є умовою спасіння.

«Господь усім бажає спастися, – навчає владика Феофан, – після влаштування нашого спасіння через втілене домобудівництво, у Господа тепер одне піклування – усіх залучати до Себе для дарування їм спасіння. І Він дійсно притягує. Жоден грішник не позбавлений цього».

Для Господа кожна людська душа дорожча за весь світ. Християни повинні постійно пам'ятати, що ми маємо Спасителя – премудрого, всеблагого і всемогутнього, який нічого так не бажає, як спасіння кожного з нас.

У своїх творах святитель Феофан виступає самостійним глибоким православним богословом-мислителем споглядального напрямку, таким богословом, у якого богословські православні поняття глибоко проникли через свідомість, прийняли оригінальну форму і отримали своєрідну систему. Твори єпископа Феофана дихають духом благо-

даті, що робить слово його натхненним, таким, яке проникає в серце читача. У них проявляються нездоланна сила щирості і правди, глибока сила переконання, палке бажання спасіння ближньому і внаслідок цього безпосередній могутній вплив на душу читача.

У моральноповчальних творах преосвящений Феофан зобразив ідеал істинного християнського життя і шляхи, що ведуть до його досягнення. Він хотів окреслити образ християнського життя, вказати напрямок духовного шляху і в цьому його незрівнянне історичне значення.

Досліджуючи душевні і духовні здібності людини, у контексті святоотцівського вчення, святий глибоко проникає в її внутрішній світ. Цей розгляд відрізняється силою і, широтою самоспостереження. Автор ніби спускається в темні переплетені лабіринти духу і незважаючи на слабе світло лампади, усюди встигає відрізнити в них дуже тонкі прояви моральних основ.

Оскільки моральне вчення християнства полягає в безперервному зв'язку з християнськими догматами, то в працях преосвященного Феофана в різних місцях ми знаходимо розкриття догматичного вчення. Особливістю розкриття святителем християнської догматики є чіткість поглядів на найважливіші і ключові пункти цієї богословської науки. У працях єпископа Феофана деякі пункти догматичного вчення отримали не лише повне і ґрунтовне розкриття, але й такі формули, яких православна вітчизняна догматика до цього не мала. Зокрема, це потрібно сказати стосовно істин: участі всіх Осіб Святої Тройці в різних моментах нашого спасіння з перевагою однієї із Осіб Святої Тройці в тому чи іншому моменті нашого спасіння.

Список джерел і літератури:

1. Начертание христианского нравоучения. – М., 2001.
2. Небесный над нами покров святых и уроки от лица их во дни празднственного чествования их. Изд. 2-е. – М., 1900.
3. Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни. – М., 1997.
4. Слово в день Покрова Пресвятой Богородицы // Душеполезный собеседник. – 1904. – С. 296-300.
5. Собрание писем святителя Феофана. – М., 1994. – Вып. 6.
6. Толкование Послания святого апостола Павла к Галатам. Изд. 2-е. – М., 1989.

7. Толкование Послання святого апостола Павла к Ефесянам. Изд. 2-е. – М., 1989.
8. Толкование Послання святого апостола Павла к Колоссянам // Толкование Посланий святого апостола Павла к Колоссянам и к Филимону. Изд. 2-е. М., – 1989.
9. Чин Православия // Домашняя беседа. – 1872. – Вып. 10. – С. 250-253.
10. Святитель Игнатий Брянчанинов. Слово о человеке. – М., изд-во Свято-Введенского монастыря Оптиной Пустыни, 1997.
11. Сочинения св. Иустина философа и мученика. – М., 1994.
12. Послание Патриархов Восточно-Кафолической Церкви о православной вере. – СПб, 1838. – Член 18.